

BEATA MEDYŃSKA-GULIJ, DARIUSZ LOREK

PRUSKIE MAPY TOPOGRAFICZNE DLA WIELKOPOLSKI DO 1803 ROKU

ZARYS TREŚCI

Celem artykułu jest prezentacja sześciu zestawów pruskich map topograficznych dotyczących obszaru Wielkopolski do 1803 r. Na podstawie ogólnej charakterystyki zakresu treści, sposobów symbolizacji i kryteriów generalizacji stosowanych przez dawnych kartografów przedstawiono unikalną wartość tego zbioru map.

WPROWADZENIE

W pierwszej połowie XVIII w. Francja stała się centrum tworzenia profesjonalnych wojskowych map topograficznych opartych na szczegółowych zdjęciach stolikowych. Był to historyczny przełom w sposobach opracowania dokładnych map, które bezpośrednio wiązały się z celami militarnymi. Kartografia francuska stworzyła wzorce wykorzystywane następnie przez inne mocarstwa ówczesnej Europy, szczególnie przez Austrię, Prusy i Rosję.

Do drugiej połowy XVIII w. jedyną kartograficzną prezentacją Wielkopolski była mapa Jerzego Freudenhammera *Palatinatus Posnannensis in Maiori Polonia prymarii, nova delineatio*. W technice miedziorytu w skali około 1 : 460 000 została wydrukowana po raz pierwszy w 1645 r. w niderlandzkiej oficynie Blaeua (KWIATKOWSKA-GADOMSKA, PIETKIEWICZ 1980). Rękopiśmienne przeróbki mapy Freudenhammera (nawet do większych skal) były wykorzystywane przez wojska pruskie jeszcze w połowie XVIII w. (BUCZEK 1935).

W drugiej połowie XVIII w. Fryderyk II (król Prus w latach 1740–1786),

przygotowując się do ekspansji na wschód, stał się zleceniodawcą map topograficznych, tzw. zdjęć fryderycjańskich. Sporządzaniem pomiarów w terenie i wykreślaniem map do końca XVIII w. zajmował się korpus inżynieryjny i sztab generalny kwaterymistrzostwa, a w latach 1790–1866 inżynierowie-geografowie na wzór funkcji pełnionych przez topografów francuskich (ALBRECHT 2001).

Do 1793 r. dla Wielkopolski dokonano czterech pruskich zdjęć terenowych metodą stolikową, a do 1803 r. opracowano sześć wieloarkuszowych zestawów rękopisów lub miedziorytów. Następne szczegółowe mapy dla tego obszaru sporządzono w latach 1829–1832 – opierając się już na triangulacji – *Ur-Messtischblätter* (SCHARFE 1989).

Najważniejszym studium dotyczącym pierwszych map topograficznych dla Wielkopolski jest obszerna publikacja KAROLA BUCZKA z 1935 r.: *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*. To opracowanie jest przykładem spojrzenia historyka kartografii na problem działalności pruskich topografów w XVIII w. Dla współ-

czesnego czytelnika tekst Buczka, pisany według przedwojennych zasad gramatycznych i stylistycznych, jest nadal bardzo interesujący, ponieważ zawiera wiele emocjonalnych i polemicznych wypowiedzi. Gruntownie przeprowadzona kwerenda w Bibliotece Państwowej w Berlinie w 1932 r. dotyczyła zbioru map rękopiśmiennych oraz literatury o pracach dawnych topografów.

HANKE (1935) oraz SCHARFE (1972) opisali działalność pruskich kartografów w XVIII w., skupiając się na chronologii tworzenia map i sposobie wykonywania pomiarów w terenie przede wszystkim na obszarze Brandenburgii. Wielkopolska nie posiada we współczesnej literaturze kartograficznej całościowej prezentacji pruskiej topografii, a pokaźny zbiór wieloarkuszowych map jest istotnym materiałem źródłowym dla badań w różnych dziedzinach nauki (np. geografii, historii). Przykładem może być wykorzystanie przez JANKOWSKĄ (1984) pruskich map z końca XVIII w. do badań nad zmianami krajobrazu w okolicach Poznania.

Pierwsze zdjęcie Wielkopolski w skali około 1 : 120 000 na 25 arkuszach zostało opracowane przez konduktora Kaysera na rozkaz generała Reitzensteina około roku 1770 i według BUCZKA (1935) okoliczności jego przeprowadzenia „są okryte mgłą tajemnicy”. Mapa posiada bardzo niską kartograficzną wartość, ponieważ charakteryzuje się poważnym zniekształceniem treści topograficznej oraz nieudolnym graficznym wykonaniem. Należy przyjąć sugestię Buczka, że ta mapa nie jest dziełem „kartografii fryderycjańskiej”, ponieważ nie dorównuje poziomem wykonania pomiarów terenowych i formą wykonania rękopisu ówczesnej technice stosowanej przez oficerów Fryderyka Wielkiego.

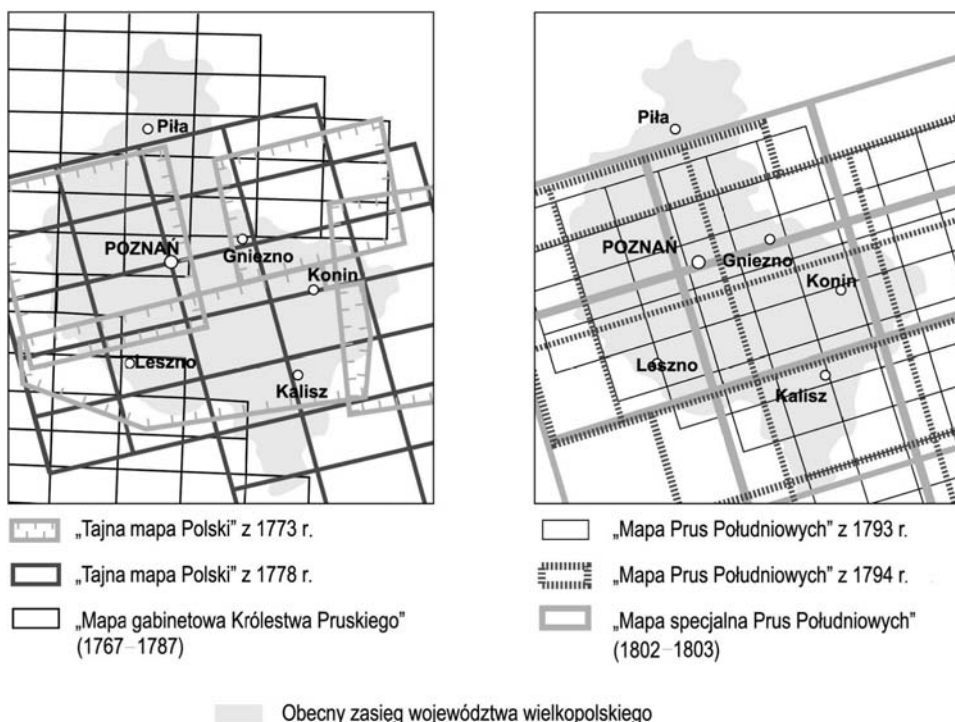
Podstawowym celem tego artykułu jest prezentacja sześciu zestawów pru-

skich map topograficznych dotyczących „kartografii fryderycjańskiej” dla obszaru Wielkopolski do roku 1803. Są to mapy powstałe na bezpośredni rozkaz Fryderyka Wielkiego: „Tajna mapa Polski” z 1773 r., „Tajna mapa Polski” z 1778 r., „Mapa gabinetowa Królestwa Pruskiego” z lat 1767–1787 i mapy wykonane w tej manierze graficznej: „Mapa Prus Południowych” z 1793 r. oraz ich bezpośrednie przeróbki: „Mapa Prus Południowych” z 1794 r., „Mapa specjalna Prus Południowych” z 1802–1803 r.

Zamiarem autorów tych rozważań jest wskazanie wysokiej wartości tego zbioru map jako metod prezentacji elementów treści kartograficznej. Istnienie wersji rękopiśmiennych i drukowanych zostanie wykorzystane do analizy sposobu generalizacji i redakcji graficznej przy przejściu z rękopisu o większej skali do rękopisu i miedziorytu w mniejszej skali oraz zastąpieniu wersji rękopiśmiennej przez drukowaną przy zachowaniu tej samej skali, ale po odwróceniu orientacji mapy z północnej na południową.

Najpierw zostaną przedstawione zasięgi poszczególnych zestawów map w obecnych granicach województwa wielkopolskiego, następnie zostaną ogólnie scharakteryzowane poszczególne obrazy kartograficzne. Kolejny etap to analiza sposobu generalizacji oraz redakcji map przy zmianie skali i zamianie techniki rękopisu na miedzioryt. Poziom kartometryczność mapy, związany z ówczesnie stosowaną metodą stolikową pomiarów terenowych, zostanie zaprezentowany na przykładzie lokalizacji wsi dookoła Poznania, które obecnie są częściami miast.

Kompletne zbiory map pruskich dotyczących Wielkopolski mieszczą się w Dziale Kartograficznym Biblioteki Państwowej w Berlinie. W 1925 r. *generalmajor* Troschel sporządził *Historische Notizen...* (*Historyczne notatki do zdjęć na obszarze polskim później pruskim, Prowincja Poznań,*

Ryc. 1. Zasięgi pruskich map topograficznych do roku 1803

Fig. 1. Extents of Prussian topographic maps up to 1803

w drugiej połowie XVIII wieku). Ten odręczny opis zawiera ogólny historyczny rys z przyporządkowaniem map do określonych bibliotecznych sygnatur dla poszczególnych arkuszy i stał się podstawą badań Buczka, przeprowadzonych w 1932 r. w Berlinie.

ZASIĘG SZEŚCIU KARTOGRAFICZNYCH OBRAZÓW

Na podstawie zaznaczonych zasięgów na ryc. 1 można zauważyć, że żaden z zestawów omawianych map nie ma pełnego pokrycia dla województwa wielkopolskiego, co przede wszystkim wiąże się z innymi granicami Wielkopolski i Polski w XVIII w. „Tajna mapa Polski” z 1773 r. jako rękopis w pięciu

częściowo pokrywających się grupach sekcji posiada lukę na obszarze między Poznaniem i Gnieznem. Z kolei „Mapa gabinetowa Królestwa Pruskiego” obejmuje jedynie północną część obecnego województwa wielkopolskiego, która ówczesnie należała do Prus Zachodnich. Dla Królestwa Polskiego opracowano 12 arkuszy dla obszarów sąsiadujących z Prusami Zachodnimi i Dolnym Śląskiem. Trzy edycje kartograficznego obrazu Prus Południowych pokrywają się z obszarem przyłączonym po aneksji zachodniej części Polski do Królestwa Pruskiego w 1793 r. Wszystkie mapy były kartowane do granic administracyjnych, czyli skrajne arkusze nie są wypełnione w całości treścią kartograficzną.

CHARAKTERYSTYKA
POSZCZEGÓLNYCH MAP

Oprócz „Atlasu Prus Południowych” omawiane mapy nie posiadają objaśnień znaków. Jednak niezbyt bogaty zakres ich treści oraz sugestywność symbolizacji powodują, że nie ma problemu z czytaniem tych obrazów kartograficznych bez legendy.

1. „Tajna mapa Polski” lub „Specjalna mapa Wielkopolski” (*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*) 1773

Mapa funkcjonuje w literaturze także pod nazwą „Mapa von Pfaua”. Jej twórcą był szef generalny kwatremistrzostwa Theodor Pfau (1725–1794). W ciągu dwóch lat (1772–1773) pod jego kierunkiem skartowano obszar ówczesnej zachodniej Polski w postaci 41 sekcji w skali 1 : 87 500 i w grudniu 1773 wyrysowano mapę w pięciu grupach (ALBRECHT 2001).

Główne elementy treści kartograficznej to: drogi, wody, osadnictwo, lasy, łąki, obiekty punktowe (np. kościoły, wiatraki, młyny wodne, mosty). Na ryc. 2 można ocenić szczegółowość i sposób prezentacji okolic Poznania. Wykonanie czystorysu polegało na wrysowaniu konturów dla wszystkich elementów oprócz łąk, a następnie nałożeniu odpowiednich barw. Z jednej strony taka metoda pozwoliła na utrzymanie kontrastu, ale z drugiej strony żadna linia nie posiada czystego koloru.

Drogi zostały oznaczone jako ciemnoszare linie podkolorowane brązem. W obszarach zabudowanych drogi są szersze bez podkolorowania, ale z wyraźnie zaznaczonymi krawędziami. Małe ciekі przedstawiono szarą linią podkolorowaną na niebiesko z przerywanym meandrującym przebiegiem, co było zgodne z ówczesną manierą prezentacji. Duże rzeki i jeziora cechuje większe

nasycenie koloru ciemnoniebieskiego od strony brzegów w stosunku do jasnego niebieskiego przyjętego dla lustra wody.

W miejscowościach został odtworzony układ ulic i gospodarstw w postaci często symetrycznie rozmieszczonych względem drogi regularnych ciągów o zaokrąglonych konturach.

Lasy przedstawiono jako ciemne (prawie czarne) powierzchnie, co było zgodne ze strategicznym znaczeniem lasu jako istotnej bariery w działaniach wojennych. Pfau na ciemnych plamach umieścił słabo widoczne symbole drzew.

Łąki jako jasnozielone powierzchnie nie posiadają czarnego konturu, ale najczęściej ogranicza je układ kresek symbolizujący obniżenie terenu przy ciekach.

Do przedstawienia rzeźby terenu zastosowano metodę kreskowania bez cech wymiernych, ale z możliwością odczytania poszczególnych form terenu. Celem prezentacji rzeźby była również optymalna lokalizacja stanowisk artyleryjskich na odpowiednich wzniesieniach (na ryc. 2 na północ od Winiar – obecnie teren cytadeli poznańskiej).

Pfau zlokalizował wiele obiektów punktowych: kościoły, kaplice, młyny wodne, wiatraki i mosty, dla których zastosował już standardowe sygnatury według oznaczeń topografii francuskiej.

2. „Tajna mapa Polski” lub „Specjalna mapa Wielkopolski” (*Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*), 1778

W marcu 1778 r. ukończono ryt 35 sekcji (ze wszystkich 48) „Tajnej mapy Polski” (TROSCHEL 1925). Wojskowy charakter mapy zaznacza się przede wszystkim w południowej jej orientacji. Była ona dogodna dla wojsk pruskich wkraczających do Polski z północy i poruszających się w kierunku południowym,

Fig. 2. „A Secret Map of Poland” 1773, 1 : 87 500

Fig. 3. „A Secret Map of Poland” 1778, 1 : 87 500
(southerly map orientation)

ponieważ dowódcy nie musieli odwracać mapy, aby odczytywać nazwy miejscowości (TROSCHEL 1925).

Na ryc. 3 znajduje się odwrócony fragment mapy z 1778, tak aby można było porównać go z rękopisem z 1773 r. na ryc. 2 i przeanalizować sposób zamiany źródłowego kolorowanego rękopisu na czarno-biały miedzioryt w tej samej skali, ale o odwróconej orientacji mapy. Zauważa się przede wszystkim zachowanie wierności rysunku konturów elementów treści kartograficznej na miedziorycie. Istotne zmiany dotyczą symbolizacji powierzchni, ponieważ na czarno-białej mapie wprowadzono desenie dla obszarów zabudowanych (kreskowy), dla lasów i łąk (obrazkowy). Dla jezior i rzek niebieskie podcieniowanie przy brzegach zastąpiono równoległymi liniami.

3. „Mapa gabinetowa Królestwa Pruskiego” lub „Mapa Schmettau’a” (*Kabinettkarte, Schmettausche Karte*), 1767–1787

Nazywana także „Mapą Schmettau’a-Schulenburga”, od nazwiska drugiego autora, objęła 270 arkuszy dla obszaru Królestwa Pruskiego. Ten rękopiśmienny obraz kartograficzny opracowano pod kierunkiem Friedricha Schmettau’a (1743–1806) na rozkaz Fryderyka II. Mapa jako tajna pozostała w rękopisie, a liczba sekcji i ich duży format wymagałyby dużych pomieszczeń do rozłożenia arkuszy, stąd dzieło to nazywano mapą gabinetową.

Opracowanie legendy dla mapy gabinetowej stało się przedmiotem projektu badawczego, którego celem było odtworzenie stanu zalesienia Brandenburgii w drugiej połowie XVIII w. (WOLF, GROSS 2004). Autorzy projektu

Ryc. 4. „Mapa gabinetowa Królestwa Pruskiego” z lat 1767–1787

Fig. 4. „Schmettaus Map” 1767–1787

z mapy Schmettau'a wyodrębnili 14 typów oznaczeń powierzchni, w tym sześć rodzajów lasów oraz pięć klas dróg.

Na podstawie fragmentu arkusza 83 (ryc. 4), zawierającego Poznań, przede wszystkim można podziwiać wysoki poziom plastyczności rękopisu i dlatego nie dziwi fakt, iż uważany jest on za arcydzieło topografii XVIII w. i jeden z najcenniejszych okazów Biblioteki Państwowej w Berlinie. Porównując z widocznymi konturami obiektów na rękopisie Pfaua (ryc. 1) – tu jest on prawie niewidoczny i dlatego barwy elementów liniowych są czyste. Duże wrażenie na współczesnym użytkowniku wywiera „świeżość” błękitu dla wód oraz czerwieni dla zabudowy.

Do głównych elementów treści kartograficznej mapy gabinetowej należy zaliczyć gęstą sieć dróg narysowaną szarymi liniami. W obszarach zabudowanych szara linia zostaje zamieniona na szerszą linię z obwódką. Małe ciekie oznaczono ciemną tonacją niebieskiego, a plastyczność prezentacji jezior i większych rzek podkreślono podkolorowaniem ciemniejszym odcieniem niebieskiego od strony brzegów.

Charakterystyczna jest bardzo szczegółowa prezentacja zabudowy jak na skalę 1 : 50 000, z niespotykaną wśród rękopisów precyzją rysunku czerwonych domostw. Lasy są szarymi powierzchniami (z czarnym konturem), sprawiającymi wrażenie przezroczystości, co umożliwia śledzenie przebiegu dróg oraz ukształtowania terenu. Łąki zostały przedstawione jako jasne, zielone powierzchnie, także z czarną obwódką. Rzeźba terenu to ortogonalne kreskowanie, gdzie kreski wyznaczają w przybliżeniu kierunki nachylenia w obrębie określonych form terenu, długość kresiek można łączyć z długością stoku wzniesienia lub zbocza doliny.

4. „Mapa Prus Południowych” (*Karte von Südpreußen*), 1793

Opracowaniem rękopiśmiennej „Mapy Prus Południowych” kierował David Gilly. W literaturze funkcjonuje także nazwa Mapa Gilly’ego i to jemu przypisuje się utrzymanie symbolizacji związanej z tradycją topografii francuskiej. Obszar Polski włączony do Królestwa Pruskiego po drugim rozbiore w 1793 r. stał się Prusami Południowymi i został skartowany w skali 1 : 50 000 na 89 arkuszach.

Na ryc. 5 zamieszczono okolice Poznania, aby można było porównać prezentację treści kartograficznej z rękopisem wcześniej wykonanej mapy gabinetowej w tej samej skali (ryc. 4). Gilly nie wykorzystał kartowania Schmettau’a i dlatego na mapie z 1793 r. można zaobserwować inny przebieg Warty oraz odmienny sposób meandrowania cieków. Także inaczej została przedstawiona zabudowa miejscowości oraz wyeksponowano na obu rękopisach inne cechy rzeźby terenu, co świadczy o dużym subiektywizmie stosowania metody kreskowej. Dobór barw i symbolizacja na obu rękopisach są zbliżone, chociaż „świeżość” kolorów na „Mapie Królestwa Pruskiego” (widoczna na oryginale) spowodowała uzyskanie lepszego kontrastu, a przez to łatwiejszego czytania mapy.

5. „Mapa Prus Południowych” (*Karte von Südpreußen*), 1794

Na podstawie rękopisu Gilly’ego w skali 1 : 50 000 z 1793 r. została opracowana rękopiśmienna mapa w skali 1 : 150 000. W celu porównania procesu generalizacji kartograficznej na ryc. 6 zamieszczono pomniejszony fragment oryginału do skali 1 : 150 000, natomiast na ryc. 7 znajduje się prezentacja tego obszaru na rękopisie z roku 1794.

Ryc. 7. „Mapa Prus Południowych” z 1794 r.

Fig. 7. „A Map of Southern Prussia”, 1794

w rzeczywistości (MEDYŃSKA-GULIJ 2002: 40) Najpoważniejszy etap generalizacji geometrii to zamiana powierzchniowego przedstawienia miejscowości na punktowy w postaci kółek. Zaskakujące jest przede wszystkim przedstawienie Poznania jako kółka tej samej wielkości, jak innych miejscowości. Przykład generalizacji pojęciowej (dotycząca symbolizacji) to klasyfikacja dróg przez wprowadzenie szerszych czerwonych linii dla głównych traktów, przy czym liczba dróg i ich zasadniczy przebieg nie zostały zmienione w stosunku do oryginału w skali 1 : 50 000. O niewojskowym przeznaczeniu opracowania rękopisu w mniejszej skali świadczy rezygnacja z prezentacji rzeźby terenu.

6. „Mapa specjalna Prus Południowych” (*Special-Karte von Südpreußen*), 1802–1803

David Gilly sprzedał prawa do publikacji „Mapy Prus Południowych” i Simon Schropp wydrukował w Berlinie 13 sekcji w skali 1 : 150 000 w latach

1802–1803 (TROSCHEL 1925). Pocięcie, oklejenie na płótnie, poskładanie arkuszy i opisanie na zewnętrznej stronie nazwami największych miejscowości oraz włożenie do tekturowych pudełek uzasadnia nazywanie tej edycji także „Atlasem Prus Południowych” (*Atlas von Südpreußen*).

Czytelny czarno-biały miedzioryt (ryc. 8) usprawniał zarządzanie nowymi prowincjami Królestwa Pruskiego. Poza podstawową treścią topograficzną posiadał granice administracyjne oraz szczegółowe oznaczenia pocztowe: rodzaje urzędów i posterunków pocztowych, odległości w milach między nimi oraz klasyfikację dróg według znaczenia szlaków pocztowych (np. droga z Poznania na zachód przez Jeżyce była obsługiwana przez dyliżanse pocztowe, a droga z Poznania na północ przez Winiary tylko przez pocztę posyłkową).

Porównując ten sam fragment okolic Poznania z lat 1793, 1794 i 1802–1803 (ryc. 6–8), można stwierdzić, że źródłem dla opracowania miedziorytu w skali

Ryc. 8. „Mapa specjalna Prus Południowych” z 1802–1803 r.

Fig. 8. „A Special Map of Southern Prussia”, 1802–03

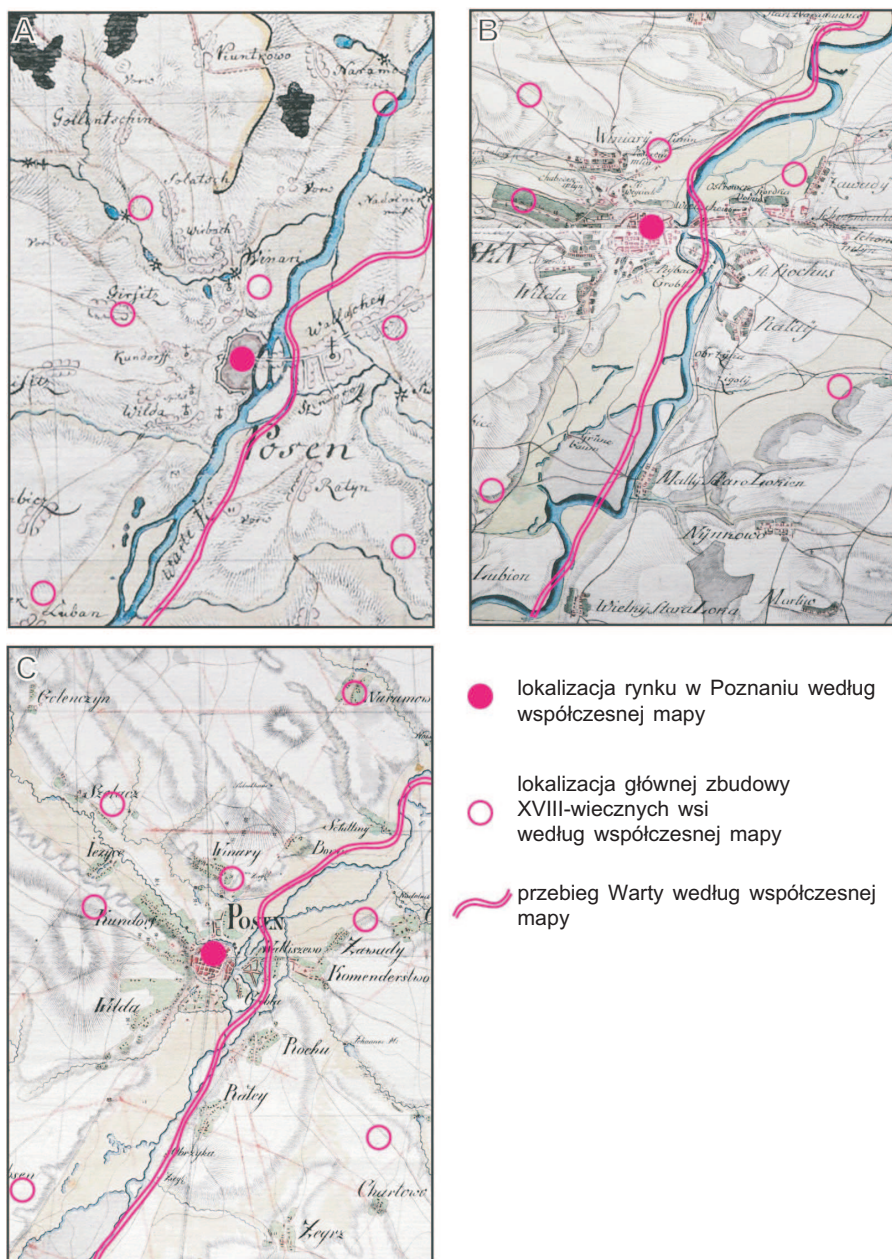
1:150 000 nie był rękopis w tej samej skali, ale czystorys w skali 1:50 000. Przemawia za tym przede wszystkim symbolizacja miejscowości. Przy trzykrotnym zmniejszeniu skali powierzchniowy rysunek zabudowy na mapie z 1793 r. zredukowano do kółek na mapie z roku 1794. Na miedziorycie natomiast powierzchniowy zasięg zabudowy wsi generalizowano najczęściej do dwóch równoległych prostokątów umieszczonych po obu stronach drogi. Zgodnie z przeznaczeniem mapy łatwiej jest dokonać lokalizacji urzędów i posterunków pocztowych w miejscowościach przy takim sposobie redukcji treści i takie kryterium generalizacji jest tu właściwsze. Podobnie jak przy rytowaniu rękopisu Pfaua (ryc. 2–3) ciemnoszare powierzchnie lasów zastąpiono obrazowym deseniem (drzewkami widzianymi z perspektywy). Z kolei charakter mapy rozszerzył kategoryzację dróg i jest to pierwszy dla Wielkopolski przykład tworzenia mapy tematycznej (pocztowej) na podstawie mapy topograficznej.

STOPIEŃ KARTOMETRYCZNOŚCI

Według BUCZKA (1935: 141) wszystkie mapy w ramach „zdjęć fryderycjańskich” opierały się na zdjęciach rekonesansowych, przeprowadzonych za pomocą „okomiaru”, wywiadu i busoli.

Powstanie trzech niezależnych zdjęć terenowych w drugiej połowie XVIII w. umożliwia dziś dokonanie analizy stopnia kartometryczności rękopisów opartych na pomiarach metodą stolikową. W tym celu po wyznaczeniu obszaru, konieczna była transformacja obrazów o różnej wielkości (1:50 000, 1:87 500) do wspólnego mianownika skali. Jako najbardziej optymalną wybrano skalę 1:100 000, do której pomniejszono badane arkusze. Następnie na każdy z trzech fragmentów naniesiono wybrane elementy układu przestrzennego współczesnego Poznania (ryc. 9). Najważniejszymi punktami dopasowania były: przebieg Warty (oznaczony podwójną czerwoną linią) oraz Stary Rynek (czerwone koło). Ponadto, zaznaczono rozmiesz-

Ryc. 9. Porównanie położenia miejscowości oraz przebiegu Warty ze współczesnej mapy do rozkładu miejscowości i biegu Warty na: A – „Tajnej mapie Polski” z 1773 r., B – „Mapie gabinetowej Królestwa Pruskiego” z lat 1767–1787, C – „Mapie Prus Południowych” z 1793 r.

Fig. 9. A comparison of the situation of localities and the course of the Warta river on a contemporary map with those on: A – „Secret Map of Poland” 1773, B – „Schmettaus Map” 1767–1787, C – „A Map of Southern Prussia” 1793

czenie niektórych dzielnic miasta, które w XVIII wieku funkcjonowały jako wsie: Sołacz, Naramowice, Jeżyce, Winiary, Zawady, Chartowo i Dębiec (czerwone okręgi).

Zniekształcenia kątów i odległości na każdej mapie są stosunkowo duże i nie posiadają żadnej zauważalnej regularności błędu nawet na tak małym obszarze. Najmniejsze błędy ma „Mapa Prus Południowych”, na której układ miejscowości i bieg rzeki są bardzo zbliżone do obecnego rozmieszczenia tych elementów. Natomiast największe zniekształcenia widoczne są na „Mapie gabinetowej Królestwa Pruskiego”. Wiązać to należy z faktem, że arkusz Poznań był skrajnym arkuszem i znajdował się poza granicami kartowanego państwa. Z kolei duże przesunięcia odległości oraz różnice kątów na „Tajnej mapie Polski” są skutkiem nie tylko niedokładnych instrumentów, ale także skali oraz koniecznością szybkiego wykonania rozkazu Fryderyka II, tym bardziej że były to pomiary tajne. Mapę cechują duże przesunięcia w porównaniu do pozostałych dwóch arkuszy. Zaburzone relacje przestrzenne szczególnie widoczne są na przykładzie Warty, której przebieg jest częściowo niezgodny z obrazem rzeki przedstawionym przez pozostałych autorów, a także stanem obecnym.

Na podstawie ryc. 9 można potwierdzić dużą niedokładność metody stolikowej i dużą subiektywność w prezentacji rzeźby terenu z zastosowaniem kreskowania. Korzystanie z tych map jako źródła danych przestrzennych wymaga od badacza określonej wiedzy i konieczność wybrania odpowiedniej metody badań. Przy trudnościach związanych z wymiernym określeniem stopnia kartometryczności i wiarygodności wzajemnych relacji przestrzennych dotyczących elementów topograficznych za podstawową kartograficzną metodę badań

można przyjąć analizę wizualną map. Według SALISZCZEWA (2003: 267-268) analiza wizualna map pozwala przede wszystkim na: dostrzeżenie specyfiki form i osobliwości przestrzennego rysunku zjawisk i obiektów, ustalenie prawidłowości ich rozmieszczenia, ujawnienie powiązań przestrzennych i ocenę sytuacji dynamicznych.

UNIKALNY CHARAKTER ZBIORU MAP

Zaprezentowany zbiór pruskich map topograficznych obszaru Wielkopolski do 1803 r. posiada unikalny charakter. Przede wszystkim stanowi bogate źródło informacji o warsztacie pracy XVIII-wiecznych topografów, a także ich działań jako kartografów związanych z projektowaniem graficznym elementów treści mapy o wojskowym przeznaczeniu. Dla badaczy w XXI w. jest to możliwość śledzenia metod ówczesnej symbolizacji i precyzji wykonania czystorysu. W aspekcie teorii generalizacji kartograficznej ciekawy jest sposób zamiany kolorowego rękopisu na czarno-biały miedzioryt o zmienionej orientacji mapy oraz dwa odmienne sposoby generalizacji przy trzykrotnym zmniejszeniu skali. W zbiorze znajduje się także pierwsza arkuszowa mapa „pocztowa”, którą można rozpatrywać jako tworzenie mapy tematycznej bezpośrednio z topograficznej.

Omawiane dzieła są dokładną (skale od 1 : 50 000 do 1 : 150 000) i spójną reprezentacją przestrzeni geograficznej prawie całego obecnego województwa wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII w. W tym przypadku Wielkopolska jest uprzywilejowana w porównaniu do innych części obecnej Polski (poza Śląskiem), chociaż przyczyny powstania pruskich map topograficznych były związane przede wszystkim z planami Fryderyka II, dotyczącymi ekspansji terytorialnej na wschód.

Dla wielu badaczy, reprezentujących różne dziedziny nauki, są to unikalne źródła informacji, jednak wymagające specyficznej wiedzy i umiejętności zastosowania kartograficznej metody badań – analizy wizualnej map. Konieczny jest dystans do stopnia kartometryczności tych obrazów związany z zastosowaniem metody stolikowej, busoli i wywiadu przy pomiarach szczegółów sytuacyjnych. Na podstawie trzech omawianych rękopisów stwierdza się wysoce subiektywizm interpretacji form rzeźby terenu z zastosowaniem metody kreskowania. „Kartografia fryderycjańska” pozostawiona w rękopisach przez Fryderyka Wielkiego i utajniona aż do 1919 r. staje się obecnie dla badaczy dostępnym i oryginalnym źródłem informacji o dawnej Wielkopolsce. Doskonale zachowane wszystkie arkusze rękopisów wywołują wrażenie ciągłej obecności ówczesnych kartografów i przy obcowaniu z tymi dziełami można zrozumieć, dlaczego dzisiejszym cyfrowym zobrazowaniom brakuje „duszy” tamtych map.

***

Chcielibyśmy przekazać wyrazy wdzięczności Pracownikom Działu Kartograficznego Biblioteki Państwowej w Berlinie za okazaną pomoc w trakcie badań nad zbiorem map opisanych w artykule.

LITERATURA

- ALBRECHT O., 2001: Beiträge zum militärischen Vermessungs- und Kartenwesen in Brandenburg-Preußen. Euskirchen.
- BUCZEK K., 1935: Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej. Pr. Kom. Atl. Hist. Pol., z. III, 115-305, Kraków.
- HANKE M., 1935: Geschichte der amtlichen Kartographie Brandenburg-Preußens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit. Stuttgart.
- JANKOWSKA M., 1984: Ocena i wykorzystanie dawnych map topograficznych dla badań zmian krajobrazu na przykładzie okolic Poznania. Rozpr. dokt. Polit. Warszawska.
- KRAAK M.-J., ORMELING F., 1998: Kartografia wizualizacja danych przestrzennych. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- KWIATKOWSKA-GADOMSKA G., PIETKIEWICZ S., 1980: Mapa Palatinatus Posnannensis Jerzego Freudenhammera. Studia, materiały z dziejów nauki polskiej, s. C, t. 24, 79-107.
- MEDYŃSKA-GULIJ B., 2002: Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z drugiej połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa. Wyd. Gajt, Wrocław.
- SCHARFE W., 1972: Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771-1821. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- SCHARFE W., 1986: Preußische Monarchie, preußische Kartographie. [W:] Lexikon zur Geschichte der Kartographie, red. I. Kretschmer, J. Dörflinger, F. Wawrik. Franz Deuticke, Wien, 636-639.
- TROSCHEL 1925: Historische Notizen zu den Aufnahmen im polnischen später preußischen Gebiet (Provinz Posen) in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Biblioteka Państwowa w Berlinie, sygn.: Kart Q 16 939/6.
- WOLF M., GROSS J., 2004: Die Schmettau-Schuleburgische Karte – eine Legende für das Land Brandenburg (Ostdeutschland) mit kritischen Anmerkungen. Allg. Forst- u. J.-Ztg., 189-198.

Recenzent: prof. zw. dr hab. Leon Kozacki

Instytut Geografii Fizycznej
i Kształtowania Środowiska Przyrodniczego
Zakład Kształtowania Środowiska Przyrodniczego
i Fotointerpretacji
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

PRUSSIAN TOPOGRAPHIC MAPS OF WIELKOPOLSKA UNTIL 1803

Summary

The basic aim of this publication is to present the Prussian cartographic works covering Wielkopolska, prepared until 1803, that can be found in the Map Department of the Staatsbibliothek zu Berlin. During the reign of Frederick II, three works were created connected with the names of Th. von Pfau and F. von Schmettau: "A Secret Map of Poland", a manuscript at a scale of 1 : 87,500 from 1773; "A Secret Map of Poland", a copperplate engraving at a scale of 1 : 87,500 from 1778; and "Schmettaus Map", a manuscript at a scale of 1 : 50,000 from the years 1767–1787. The same graphic manner was employed to prepare "A Map of Southern Prussia" from 1793 as a manuscript at a scale of 1:50,000, which provided a basis for the next maps: "A Map of Southern Prussia", a manuscript at a scale of 1 : 150,000 from 1794, and "A Special Map of Southern Prussia", a copper-

plate engraving at a scale of 1 : 150,000 from the years 1802–1803.

This unique set of Prussian topographic maps of Wielkopolska until 1803 is a rich source of information about the technique of the 18th-century topographers. For contemporary cartographers, they offer an opportunity of observing old ways of graphic presentation. In terms of the theory of cartographic generalisation, especially interesting is the way of changing a colourful manuscript with a northerly map orientation into a black-and-white copperplate engraving with a southerly map orientation, as well as the way of generalising a map content when reducing the scale from 1 : 50,000 to 1 : 150,000.

The cartographic works discussed are exact and coherent representations of the geographical space of nearly the entire Wielkopolska voivodeship in the second half of the 18th century.

PREUßISCHE TOPOGRAPHISCHE KARTEN FÜR GROßPOLEN BIS 1803

Zusammenfassung

Das Hauptziel dieser Publikation ist die Präsentation der preußischen Kartenwerke für Großpolen bis in das Jahr 1803, die sich in der Kartenabteilung der Staatsbibliothek zu Berlin befinden. In der Regierungszeit Friedrichs II. entstanden während der friderizianischen Landesaufnahme drei Kartenwerke, die mit den Namen Theodor Philipp von Pfau und Friedrich Wilhelm Carl Graf von Schmettaus verknüpft sind: *Geheime Karte von Polen* – eine Manuskriptkarte aus dem Jahr 1773 im Maßstab 1 : 87 500; *Geheime Karte von Polen* – ein Kupferstich aus dem Jahr 1778 im Maßstab 1 : 87 500 und das *Schmettausche Kartenwerk* – Manuskriptkarten aus den Jahren 1767–1787 im Maßstab 1 : 50 000. In derselben graphischen Manier wurde auch die *Karte von Südpreußen* aus dem Jahr 1793 – eine Manuskriptkarte im Maßstab 1 : 50 000 bearbeitet, die die Basis für die *Karte von Südpreußen*, auch eine Manuskriptkarte im Maßstab 1 : 150 000 aus dem Jahr 1794 und für die *Special-Karte von Südpreußen* – ein Kupferstich aus den Jahren 1802–1803 im Maßstab 1 : 150 000 war.

Diese einzigartige Sammlung der preußischen topographischen Karten bildet für Groß-

polen eine reiche Informationsquelle über die Arbeit der Topographen aus dem 18. Jahrhundert. Für heutige Kartographen ist es die Möglichkeit alte graphische Darstellungsweisen kennen zu lernen. Im Rahmen der Theorie der kartographischer Generalisierung sind interessant: die Veränderung von farbigen Manuskriptkarten hin zu schwarz-weiß Kupferstich mit südlicher Orientierung der Karte und die Generalisierung des Inhalts der Karte durch Maßstabsverkleinerung von 1 : 50 000 bis auf 1 : 150 000.

Die beschriebenen Kartenwerke ermöglichen eine genaue und kohärente Repräsentation des geographischen Raums für die gesamte gegenwärtige Wojewodschaft Großpolen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.

DANKSAGUNG

Die Autoren bedanken sich recht herzlich bei den Mitarbeitern der Kartenabteilung der Staatsbibliothek zu Berlin für ihre Hilfe bei den Forschungen zu den in diesem Artikel beschriebenen Karten.